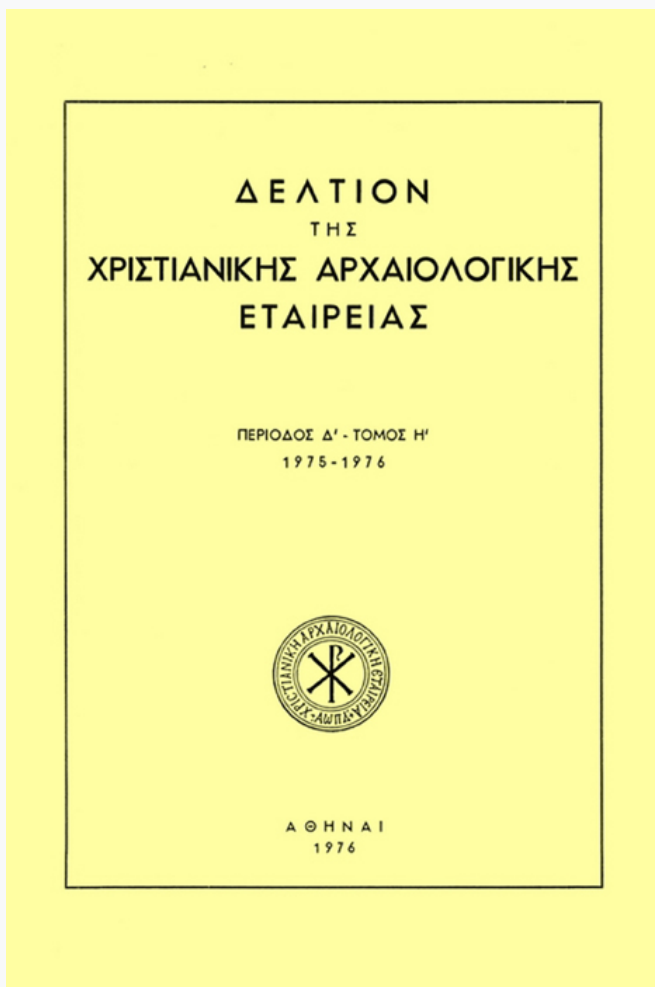

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 8 (1976)

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976)

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (el Greco), από το Χάνδακα στη Βενετία. Ανέκδοτα έγγραφα (1566-1568) (πίν. 40-42)

Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.848](https://doi.org/10.12681/dchae.848)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ Μ. (1976). Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (el Greco), από το Χάνδακα στη Βενετία. Ανέκδοτα έγγραφα (1566-1568) (πίν. 40-42). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8, 55-72. <https://doi.org/10.12681/dchae.848>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (el Greco), από το
Χάνδακα στη Βενετία. Ανέκδοτα έγγραφα (1566-
1568) (πίν. 40-42)

Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976) • Σελ. 55-72

ΑΘΗΝΑ 1976

Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ (EL GRECO)
ΑΠΟ ΤΟ ΧΑΝΔΑΚΑ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1566 - 1568) *

(ΠΙΝ. 40 - 42)

Οί ειδήσεις που έχουμε για την πρώτη περίοδο της ζωής του μεγάλου Έλληνα ζωγράφου Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (1541 - 1614), τόν καιρό που ζούσε στο Χάνδακα, την πρωτεύουσα της βενετοκρατούμενης πατρίδας του Κρήτης, στα μέσα του 16ου αιώνα, είναι πολύ πενιχρές.

Πραγματικά, έως τώρα είχε βρεθῆ μιὰ μόνο ἀρχαιακή μαρτυρία της ἐκεῖ παρουσίας του, σὲ ἔγγραφο πὸ ἀνακάλυψε καὶ ἀνακοίνωσε τὸ 1961 ὁ Κωνστ. Δ. Μέρτζιος¹. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ (πωλητήριο συμβόλαιο σπιτιῶν) δὲν μᾶς προσφέρει τίποτε ἄλλο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ζωγράφου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπογραφή του ὡς μάρτυρα, ἀντιγραμμένη ἀπὸ τὸ συμβολαιογράφο στὰ κατάστιχά του. Ἦταν πάντως πολὺτιμη ἡ μαρτυρία αὐτή, γιατί ἐπισήμανε τὴν παρουσία τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ὡς ἀναγνωρισμένου ἤδη ζωγράφου (μαῖστρου)², στὸ Χάνδακα, σὲ ἡμερομηνία προχω-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά, σὲ γαλλικὴ γλώσσα, στὸ περιοδικὸ «Θησαυρίσματα», τόμ. 12 (1975), σ. 292 - 308. Περίληψή της στὰ ἑλληνικὰ ἀνακοινώθηκε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στὴ συνεδρία τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1976, ἀπὸ τὸν κ. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδο. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὰ ἑλληνικὰ μὲ πολὺ λίγες προσθήκες.

1. Κωνστ. Δ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρά (1538 - 1578), Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ', 1963, τεύχος ΙΙ, σ. 302 (ἀνακοίνωση στὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Ἡράκλειο 22 - 28 Σεπτεμβρίου 1961). Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Domenicos Théotocopoulos : nouveaux éléments biographiques, *Arte Veneta*, τόμ. XV, 1961 - 1962, σ. 217 - 219, περίληψη τῆς ἀνακοίνωσης· περίληψεις στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο : Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, στὸ περιοδικὸ Κρίκος (Λονδίνο), τεύχος 142, Ὀκτώβριος 1962, σ. 14 - 16· Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Θεοτοκοπούλου, στὸ περιοδικὸ Ζυγὸς (Ἀθήνα), τεύχος 103 - 104, Ὀκτώβριος 1964, σ. 17 - 20. Ἄλλη μνεία τοῦ ἐγγράφου πὸ ἀναφέρει τὸ Θεοτοκόπουλο βρίσκεται στοῦ Ἀθ. Β. Παλιούρα. Ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὸν Χάνδακα ἀπὸ 1550 - 1600, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 10, 1973, σ. 118, ἀρ. 15.

2. Ὁ ζωγράφος μας ὑπογράφει στὴν κρητικὴ διάλεκτο : «μαῖστρο Μένεγος Θεοτοκόπουλος, σγουράφος», (A.S.V.—*Notai di Candia*, b. 159, Michel Marà, 1566, φ. σπβν).

ρημένη (6 Ιουνίου 1566), τότε πού ιστορικοί και κριτικοί τῆς τέχνης τὸν θεωροῦσαν ἐγκατεστημένο, ἀπὸ πέντε ἢ ἕξ χρονία, στὴ Βενετία.

Ἡ παρουσία τοῦ ζωγράφου στὴ Βενετία πρὶν ἀπὸ τὶς 16 Νοεμβρίου τοῦ 1570 συνάγεται μόνο ἀπὸ ἔμμεσες πληροφορίες³, θεωρεῖται πάντως

3. Οἱ ἔμμεσες μαρτυρίες πού ἔχουμε γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στὴ Βενετία συνδέονται μὲ τὴ μαθητεία του κοντὰ στὸ σπουδαῖο ζωγράφο Tiziano Vecellio και εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) Ἡ γνωστὴ ἐπιστολὴ, γραμμὴν στὴ Ρώμη στὶς 16 Νοεμβρίου 1570, τοῦ Κροάτη μικρογράφου Giulio Clovio πρὸς τὸν προστάτη του και φίλο τῶν γραμμάτων και τεχνῶν καρδινάλιο Alessandro Farnese, πού βρισκόταν τότε στὸ Viterbo, ὅπου ἀναφέρεται: *E capitato in Roma un giovane candiotto, discepolo di Tiziano, che a mio giuditio parmi raro nella pittura...* Βλ. Amadio Ronchini, Giulio Clovio, Atti e memorie delle RR. Deputazioni di storia patria per le provincie modenesi e parmensi, τόμ. 3, Modena 1865, σ. 270 και σ. 265. Βλ. ἐπίσης Manuel B. Cossío, El Greco, Madrid 1908, τόμος μὲ τὸ κείμενο, σ. 8-9, σημ. 1.—Παντελῆ Πρεβελάκη, Θεοτοκόπουλος, Τὰ βιογραφικά, Ἀθήνα 1942, σ. 46 (μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς στὰ ἑλληνικὰ) και σημ. 1.—José Camón Aznar, Dominico Greco, τόμ. I, Madrid 1950, σ. 94 (ἰσπαν. μετάφρ.) και 95 (φωτ. τῆς ἐπιστολῆς).—Harold E. Wethey, El Greco and his school, vol. I, text and plates, Princeton 1962, σ. 81, σημ. 32 και σ. 7 (ἀγγλ. μετάφρ.). Πρβλ. José Gudiol, Domenikos Theotokopoulos El Greco. Translated from the spanish by Kenneth Lyons, London 1973, σ. 13.—β) Ἡ ἀπογραφὴ (Ρώμη, 1600) πραγμάτων πού ἀνήκαν στὸ Fulvio Orsini, βιβλιοθηκάριο τοῦ καρδινάλιου Farnese, ὅπου καταγράφονται, μεταξύ ἄλλων, τέσσερεις πίνακες *di mano d'un greco scolare di Titiano* και *di mano del soprad(ett)o Greco*. Βλ. Pierre de Nolhac, Une galerie de peinture au XVIIe siècle: les collections de Fulvio Orsini, Gazette des beaux-arts, τόμ. 29, 1884, σ. 433. Βλ. ἐπίσης August L. Mayer, Fulvio Orsini, ein Gönner des jungen Greco, Zeitschrift für bildende Kunst, τόμ. 32, 1921, σ. 118-120.—Πρεβελάκης, ὅ.π. σ. 24 και σ. 47.—Wethey, ὅ.π. σ. 7-8 και σ. 81, σημ. 35.—γ) Μιὰ σημείωση (γύρω στὸ 1620) τοῦ γιατροῦ τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Η' και φιλότεχνου Giulio Cesare Mancini, πού γράφει πὸς *il Greco... havendo studiato in Venetia et imparticolare le cose di Titiano era venuto a gran segno nella professione e quel modo di operare*. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Roberto Longhi, Il soggiorno romano del Greco, L'Arte, τόμ. XVII, 1914, σ. 301 και ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Adriana Marucchi-Luigi Salerno, Giulio Mancini, Considerazioni sulla pittura (1614-1621), vol. I, Roma 1956, σ. 230-231. Βλ. και Πρεβελάκη, ὅ.π. σ. 47-48.

Ἐπάρχει και ἓνα γράμμα τοῦ Tiziano (2 Δεκεμβρίου 1567) πού ἀπευθύνεται στὸ Φίλιππο Β' τῆς Ἰσπανίας και ὅπου ὁ ζωγράφος σημειώνει: *un molto ualente giouine, mio discepolo*. Τὸ γράμμα δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς G. B. Cavalcaselle-J. A. Crowe, Tiziano. La sua vita e i suoi tempi, τόμ. II, Firenze 1878, σ. 370 (ἀνατύπωση: superbiblioteca Sansoni, Firenze 1974). Πρβλ. J. A. Crowe and G. B. Cavalcaselle, The Life and Times of Titian, τόμ. II, London 1881, σ. 536. Ὁ C. Justi τὸ 1897 ταύτισε αὐτὸ τὸν «ικανώτατο νεαρὸ μαθητὴ» τοῦ Tiziano μὲ τὸ Δομήνικο Θεοτοκόπουλο. Βλ. Carl Justi, Die Anfänge des Greco, Miscellaneen, τόμ. II, Berlin 1908, σ. 206, σημ. 2. Ἐκφράστηκαν ὁμως ἀμφιβολίες γι' αὐτὴ τὴν ταύτιση. Βλ. σχετικὰ Edoardo Arslan, El Greco, στὴν Enciclopedia Universale dell'arte, τόμ. VI, Venezia-Roma 1958, σ. 755.—Wethey, ὅ.π. σ. 6 και σ. 80, σημ. 25.—Edoardo Arslan, Cronistoria del Greco «madonnero», Commentari, τόμ. XV, 1964, σ. 229.

βέβαιη⁴. Καμμιά όμως αρχειακή μαρτυρία δὲν ὑπῆρχε ὡς τώρα γι' αὐτήν.

Θὰ ἦταν λοιπὸν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἂν μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε χρονολογικὰ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὸ πέρασμα τοῦ Θεοτοκόπουλου ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Βενετία. Αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνη, ἂν συναντούσαμε νέες μαρτυρίες ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγές, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ ζωγράφου στὸ Χάνδακα καὶ μετὰ τὴν παραπάνω γνωστὴ ἡμερομηνία τῆς 6 Ἰουνίου 1566 καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὴν παρουσία του στὴν πόλη τῶν Δόγηδων πρὶν ἀπὸ τὴς 16 Νοεμβρίου 1570. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ στένευε ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς χρονολογίες καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε θετικώτερα τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάσταση τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στὴ Δύση, ποὺ ἔμελλε νὰ παίξει τόσο ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ μελλοντικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐκπληκτικῆς καλλιτεχνικῆς του προσωπικότητας.

Τέτοιες νέες ἀρχειακὲς μαρτυρίες, ποὺ ἔρχονται νὰ ρίξουν λίγο φῶς στὰ βιογραφικὰ τῆς νεανικῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάλου καλλιτέχνη, εἶχα τὴν τύχη νὰ τὶς ἀνακαλύψω σὲ δύο ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, ποὺ τὰ ἐκδίδω καὶ τὰ σχολιάζω στὴν ἐργασία αὐτὴ (ἔγγραφο Α', Γ'), παρεμβάλλοντας ἄλλο ἓνα (ἔγγραφο Β'), ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀδελφὸ του Μανουῖσο Θεοτοκόπουλο καὶ στὴν Ἀδελφότητα τῶν Ζωγράφων τοῦ Χάνδακα καὶ ποὺ σχετίζεται ἴσως ἔμμεσα καὶ μὲ τὸν ἴδιο.

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο (Α'), μὲ ἡμερομηνία 26 Δεκεμβρίου 1566, μᾶς προσφέρει πολὺ σπουδαῖες πληροφορίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ μάλιστα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Θεοτοκόπουλου στὸ Χάνδακα. Μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Δομήνικος παίρνει ἄδεια ἀπὸ τὴς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Κρήτης νὰ βάλῃ σὲ κλῆρο ἓνα πίνακά του, μετὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἀξίας του. Ἔτσι μαθαίνουμε πρῶτα ὅτι βρίσκεται ἀκόμη στὸ Χάνδακα ὡς τὴς τελευταῖες μέρες τοῦ 1566 τουλάχιστο, δηλαδὴ ἔξι ὀλόκληρους μῆνες μετὰ τὴν ἡμερομηνία ποὺ μᾶς ἦταν μέχρι τώρα γνωστὴ. Πληροφορούμαστε ἔπειτα ὅτι εἶχε ζωγραφίσει μιὰν εἰκόνα τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ, χρυσο-

4. Ἰσχυρὴ ἀπόδειξη γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Θεοτοκόπουλου ἀπὸ τὴ Βενετία εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνοτροπίας του, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ζωγράφων τῆς βενετικῆς σχολῆς. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, Manuel B. Cossio, *El Greco*, Madrid 1908, τόμος μὲ τὸ κείμενο, σ. 53 κ.έ.—J. - F. Willemsen, *La jeunesse du peintre El Greco. Essai sur la transformation du peintre byzantin en artiste européen*, τόμ. I, Paris 1927, σ. 165 - 169.—Ellis K. Waterhouse, *El Greco's Italian Period*, *Art Studies* (Cambridge), τόμ. VIII, 1930, σ. 61 - 88.—August L. Mayer, *El Greco*, Berlin 1931, σ. 13 - 27.—Camón Aznar, ὁ.π., σ. 29 - 92.—Pál Kelemen, *El Greco revisited*. *Candia-Venice - Toledo - New York* 1961, σ. 64.—Wethey, ὁ.π. σ. 20 - 24.

μένη. Έτσι αποκτούμε τη μοναδική μέχρι σήμερα αρχαιακή μνεία για ένα άγνωστο έργο του και έχουμε την επιβεβαίωση της ως τώρα υποτιθέμενης ή αμφισβητούμενης πρώιμης καλλιτεχνικής δραστηριότητάς του στην Κρήτη.

Ένδιαφέρονσα είναι εξ άλλου ή πληροφορία ότι ή εικόνα αυτή του νεαρού τότε (25χρονου μόλις) ζωγράφου, εκτιμάται, στις 27 Δεκεμβρίου 1566, ύστερα από αίτησή του και απόφαση του Δούκα της Κρήτης, από δύο άλλους ζωγράφους του Χάνδακα, από τους οποίους μάλιστα ο ένας είναι ο γνωστός και σημαντικός καλλιτέχνης Γεώργιος Κλόντζας, και πώς οι δυο όρίζουν πολύ υψηλές τιμές, με μικρή διαφορά ο ένας από τον άλλο (80 δουκάτα ο πρώτος και 70 ο δεύτερος).

Από το άλλο έγγραφο (Γ') που φέρει την ήμερομηνία 18 Αύγουστου 1568, μās δίνεται ή πρώτη αρχαιακή μνεία της παρουσίας του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στη Βενετία. Από τη Βενετία ο ζωγράφος είχε στείλει με τρίτο πρόσωπο σε άλλο καλλιτέχνη του Χάνδακα, το γνωστό σχεδιαστή και χαρτογράφο Γεώργιο Σιδερό (Σιδέρη) επιλεγόμενο Καλαποδά, σχέδια (μάλλον σχετικά με τη χαρτογραφία), πράγμα που δείχνει πώς είχε ήδη ένταχθῆ στην καλλιτεχνική ζωή της Βενετίας, ενώ παράλληλα διατηρούσε ακόμη δεσμούς με την Κρήτη.

Το έγγραφο Β' (12 Ιουλίου 1567) δέν αναφέρει το Δομήνικο Θεοτοκόπουλο. Αναφέρει όμως τον αδελφό του Μανούσο Θεοτοκόπουλο, που μαζί με τον Τζώρτζη Χορτάτζη και τον Μάρκο Άστρά (γνωστό ζωγράφο) έχει διαφορές με τον Τζούανε Σκλάβο, επίσης γνωστό ζωγράφο και πρόεδρο της Σχολῆς και Άδελφότητας των Ζωγράφων του Χάνδακα. Το έγγραφο είναι σημαντικό, πρώτα γιατί αποδεικνύει για πρώτη φορά την ύπαρξη συντεχνίας των ζωγράφων στο Χάνδακα, πράγμα που μέχρι τώρα απλώς το υποθέταμε· έπειτα, γιατί μās γεννά την ύποψια, μήπως ο Μανούσος στη διένεξη αυτή είχε αναμειχθῆ (κατακρατώντας μάλιστα πράγματα που ανῆκαν στην Άδελφότητα) όχι για δικό του αποκλειστικά λογαριασμό, αλλά ίσως σαν αντιπρόσωπος, κατά κάποιο τρόπο, του ζωγράφου αδελφού του Δομήνικου. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο τελευταίος είχε αναχωρήσει από το Χάνδακα για τη Βενετία ακόμη ενωρίτερα από ό,τι μαρτυρεί το έγγραφο Γ', δηλαδή πριν από τις 12 Ιουλίου του 1567. Αυτό όμως δέν είναι φυσικά παρά απλή ύπόθεση.

Άκολουθεί εδώ ή έκδοση των εγγράφων με τα απαραίτητα λεπτομερειακά σχόλια. Σεβάστηκα παντού την όρθογραφία των πρωτοτύπων. Διόρθωσα μόνο τη στίξη και έγραψα με κεφαλαία τα αρχικά των κυρίων ονομάτων. Οί βραχυγραφίες αναλύθηκαν χωρίς να δηλωθούν.

Α. ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΠΙΝΑΚΑ ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΠΟ ΕΜΠΕΙΡΟΓΝΩΜΟΝΕΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣ, ΎΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΑΙΤΗΣΗ ΤΟΥ

1566, Δεκεμβρίου 26/27

A. S. V. — *Duca di Candia*, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 31 (1566), φ. 8^ο. (Βλ. πίν. 40).

Π ε ρ ί λ η ψ η.— Ἡ βενετική διοίκηση τῆς Κρήτης, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ μαΐστρου Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ζωγράφου, ποὺ εἶναι παρών, ἀποφασίζει νὰ τοῦ δοθῆ ἄδεια νὰ βάλῃ σὲ κλῆρο ἓνα πίνακα τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ, χρυσωμένο, στὴν τιμὴ ποὺ θὰ καθοριστῆ ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση ἐμπειρογνομόνων. Τὴν ἐπόμενη μέρα οἱ ζωγράφοι παπὰ - Γιάννης Ντὲ Φροσσέγκο καὶ μαΐστρος Γιώργης Κλόντζας δηλώνουν ὅτι ἐξέτασαν μὲ ἐπιμέλεια τὸν πίνακα καὶ τὸν ἐκτιμοῦν σὲ 80 δουκάτα ὁ πρῶτος καὶ σὲ 70 ὁ δεύτερος. Ὁ Θεοτοκόπουλος δέχτηκε νὰ ὀριστῆ ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνας σὲ 70 δουκάτα καὶ ἔτσι νὰ κληρωθῆ.

Die 26 decembris 1566

Il clarissimo Regimento, cusi suplicando maistro Domenego Theotocopulo, depentor, et instante, esserli consessa facultà di poter poner al lotto un quadro della Passione del nostro Signor Giesu Christo, dorato, 5 per quanto sara stimato da periti, ha terminato che, stimato che sii detto quadro, sii posto al lotto per esso maistro Domenego, giusta la sua instantia.

Die 27 dicti

Comparsseno in cancelleria papa Janni De Frossego et maistro 10 Giorgi Cloza, pitore, con giuramento han affirmato detto quadro, da loro con diligentia veduto, vale ducati ottanta a giudizio del ditto papa et settanta a giudizio del ditto maistro Giorgi.

Il qual maistro Domenego si contento volontariamente che sii apresiato per ducati 70 et a questo modo dover poner al lotto.

Σ χ ό λ ι α

Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ πὼς τουλάχιστο ἕως τὶς 27 Δεκεμβρίου 1566 (ἂν ὄχι καὶ γιὰ ἄρκετοὺς μῆνες ἀργότερα) ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος βρισκόταν στὸ Χάνδακα. Τὸ ἔγγραφο ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει ὁ Μέρτζιος⁵ μαρτυροῦσε γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ζωγράφου στὴν

5. Βλ. παραπάνω, σ. 55 καὶ σημ. 1.

πώλη αυτή στις 6 Ἰουνίου 1566. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ μνεία ὁ Μέρτζιος εἶχε ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεοτοκόπουλος θὰ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1566 καὶ ὅτι θὰ βρισκόταν ἤδη στὴ Βενετία τὸ Νοέμβριο αὐτοῦ τοῦ χρόνου⁶. Αὐτὸ ὁμως δὲν ἀληθεύει, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ παραπάνω ἔγγραφο.

στ. 3-4. *poner al lotto*. Ἡ κλήρωση ἐνὸς ἀντικειμένου δὲν ἦταν κάτι τὸ σπάνιο. Καὶ σὲ ἔγγραφο τῆς 8 Αὐγούστου 1583 ἀναφέρεται πὼς μὲ διαταγὴ τοῦ Δούκα ὑποχρεώνεται ὁ Τζουάννες Κουδουμνῆς νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ μαῖστρο Λιὰ Σοκαρᾶ, χρυσοχόο, τὰ δυὸ ἀσημένια ποτήρια βάρους 20 οὐγγιῶν, πὸ πῆρε γιὰ νὰ τὰ βάλῃ στὸν κλῆρο (*meter al lotto*), ἢ νὰ τοῦ δώσῃ τὸ κέρδος ἀπὸ αὐτὰ· διαφορετικὰ θὰ ὑποχρεωθῆ νὰ τοῦ πληρώσῃ 16 ὑπέρπυρα γιὰ κάθε οὐγγιά, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμησῃ πὸ ἐγινε⁷. Ἔχουμε καὶ παραδείγματα γιὰ τὴν πώλησῃ ζωγραφικῶν ἔργων μὲ κλῆρο, ὅπως π.χ. τὴν πώλησῃ τῶν πινάκων τοῦ Βενετοῦ ζωγράφου Lorenzo Lotto στὴν Ἀγκώνα τὸ 1550⁸.

Πρβλ. καὶ μεταγενέστερα βενετσιάνικα ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα ὁ Nicolò Renieri, ζωγράφος καὶ ἰδιοκτῆτης συλλογῆς πινάκων, ζήτησε ἄδεια ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Δέκα γιὰ νὰ βάλῃ σὲ δημόσιο κλῆρο (*con l'aperta d'un pubblico lotto*) τὰ ἔργα τῆς συλλογῆς του καὶ ὅπου περιγράφεται ἡ διαδικασία τῆς κλήρωσῃς⁹. Γι' αὐτὴ τὴ διαδικασία τῆς πώλησῃς μὲ κλῆρο

6. Αὐτὴ τὴν ὑπόθεσῃ τὴν ἐπανελάβαν κατόπιν πολλοί.

7. Βλ. A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 41 (Memoriali, serie II), filza 55 (1583), φ. 46ν. Ἀντιγράφω ἐδῶ τὸ ἔγγραφο :

Die soprascritta [8 augusti 1583]

Referito Nicolo Malea, comandator, haver de ordine del clarissimo signor Duca et ad instantia de maistro Lià Socarà, orevese, intimato a ser Zuanne Cudumnin che per tuto doman debba haverli restituito li duo gotti d'arzeno, pesano onze 20, che li ha dato, acio che li debba meter al lotto, overamente darli il trato di essi. Altramente passato detto termine sera astretto et pignorato a raggion de iperperi 16 l'onza, secondo che sonno stati valutati.

[Στὸ περιθώριο ἀριστερά :] *Die 10 augusti 1583. Il clarissimo signor Duca ha suspeso il contrascritto comandamento per giorni otto proximi, ad instantia del contrascritto Cudumnin, come referito Fanurio Calatha, comandator.*

8. Βλ. Lorenzo Lotto, Π «Libro di spese diverse», a cura di Pietro Zampetti, Venezia-Roma 1969, σ. XLV, 128, 332.

9. Βλ. Simona Savini Branca, Π *collezionismo veneziano nel '600*, Padova 1965, σ. 93-107· ἐπίσης A. Segarizzi, *Una lotteria di quadri nel secolo XVII*, Nuovo archivio veneto, τόμ. XXVIII - parte I, 1914, σ. 172 κ.έ. Γιὰ κλήρους στὴ Βενετία τὸ 16ο αἰῶνα βλ. Giovanni Dolcetti, *Le bische e il giuoco d'azzardo a Venezia 1172-1807*, Venezia 1903, σ. 13 καὶ σμ. 33 καὶ σ. 219 κ.έ.— Pompeo Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata, parte seconda*, Bergamo 1928⁷, σ. 455-456. Βλ. ἀκόμη Giulio Rezasco, *Dizionario del linguaggio italiano storico ed ammini-*

στην Κρήτη δὲν διαθέτουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Μποροῦμε ὅμως νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἄδεια τῶν ἀρχῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐκτίμηση τῶν ἀντικειμένων γιὰ πώληση ἦταν πολὺ πιθανὸ ἀναγκαία, γιὰ ν' ἀποφεύγωνται καταχρήσεις κάθε εἴδους ποὺ μπορούσαν νὰ σημειωθοῦν. Στὴν περίπτωση τοῦ Θεοτοκόπουλου τὰ πράγματα ἦταν καθαρὰ : ἤθελε νὰ πουλήσει στὴν κανονικὴ τιμὴ ἓνα πίνακά του, χωρὶς νὰ ἐκμεταλλευτῆ κανένα, γι' αὐτὸ καὶ ζήτησε καὶ πέτυχε τὴν ἄδεια τῶν ἀρχῶν.

στ. 4. *un quadro della Passione del nostro Signor Giesu Christo, dorato*. Ἀπὸ τὴν ὀνομασία του στὸ ἔγγραφο («Τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ») τὸ θέμα τοῦ πίνακα δὲν γίνεται ἀπόλυτα σαφές. Σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ τίτλο ἐντάσσεται ὀλόκληρη σειρὰ παραστάσεων, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν Εἴσοδο τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Ἐκδίωξη τῶν ἐμπόρων ἀπὸ τὸ Ναό, τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο, συνεχίζεται μὲ τὰ γεγονότα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας, δηλαδὴ τὴν Προδοσία τοῦ Ἰούδα καὶ τὴ Σύλληψη τοῦ Χριστοῦ, τὴ Δίκη, τὸ Μαρτύριο τοῦ Σταυροῦ καὶ τελειώνει μὲ τὴν Ἀποκαθήλωση, τὸν Ἐπιτάφιο Θρῆνο καὶ τὴν Ταφή¹⁰. Εἶναι πιθανὸ πάντως μὲ τὸν περιληπτικὸ αὐτὸ τίτλο νὰ ἐννοῆται τὸ μεγαλύτερο Πάθος τοῦ Χριστοῦ, ἡ κορύφωση τοῦ Πάθους του, ἡ Σταύρωση. Μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε αὐτὴ τὴν ὀνομασία μὲ τὴ διατύπωση σὲ ἀρχαϊκὴ μαρτυρία τῆς 6 Ἀπριλίου 1647, ὅπου ἀναφέρεται : *un'altra immagine piccola di Christo passionato con la Madonna et san Zuanne - n° 1*¹¹ καὶ ὅπου πιθανότατα ἐννοεῖται ἡ Σταύρωση. Ἡ ἐκτέλεση μιᾶς εἰκόνας σὲ χρυσὸ βάθος (*quadro . . . dorato*) εἶναι στοιχεῖο παραδοσιακὸ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς¹². Οἱ κρητικὲς εἰκόνες ζωγραφίζονται συνήθως πάνω σὲ χρυσὸ βάθος.

strativo, Firenze 1881, σ. 579, λ. 1o tto. Ἐπίσης : A.S.V.—*Compilazioni leggi*, b. 239, λ. lotto καὶ lotteria.

10. Βλ. Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II. *Iconographie de la Bible*, II. *Nouveau Testament*, Paris 1957, σ. 393 κ.έ.—W. Braunfels - M. Nitz, *Leben Jesu, Lexikon der christlichen Ikonographie*, τόμ. 3, Rom - Freiburg - Basel - Wien 1971, στ. 39 κ.έ.—Gertrud Schiller, *Iconography of Christian Art*, translated by Janet Seligman, volume 2, *The Passion of Jesus Christ*, London 1972, σ. 14 κ.έ. Πρβλ. καὶ Evelyn Sandberg - Vavalà, *La croce dipinta italiana e l'iconografia della Passione*, Verona 1929, σ. 199.

11. A.S.V.—*Notai di Candia*, b. 64 (Giacomo Cortesan), libro 27 (1643 - 1647), φ. 450^v. Σημειώνεται ἀπὸ τὴ Μαρία Γ. Κωνσταντοπούδακη, *Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων στὸ Χάνδακα σὲ ἔγγραφο τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα, Θεσσαυρίσματα*, τόμ. 12, 1975, σ. 52 - 53. Πρβλ. ἐπίσης ἄλλες μαρτυρίες : *Ἡ Κιμῆσις τῆς Παναγίας καὶ Ἐπιταφίος, τρεῖς κθαδρα το Πάθος τοῦ Χριστοῦ, το ενα ακρηβο με σοαντζα χρηση* (8 Μαρτίου 1647).—*Ena cognisma o Stavromenos me ta pathi, ghia reali exi* (21 Ἰουνίου 1652). Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 60 καὶ 101 - 102.

12. Σχετικὰ μὲ τὰ βυζαντινὰ στοιχεῖα στὴν τέχνη τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου δημιουργήθηκαν πολλὰς συζητήσεις. Ἡ γνώμη πὼς ἡ σημασία τῆς βυζαντινῆς τέχνης

στ. 9 - 10. Μπορούμε να υποθέσουμε πώς οί δυο άλλοι ζωγράφοι που επιφορτίστηκαν με την εκτίμηση τῆς εικόνας τοῦ νεαροῦ συναδέλφου τους ἦταν ὀριμότεροί του καὶ ἀναγνωρισμένου κύρους. Ὁ πρῶτος, ὁ παπὰς Γιάννης Ντὲ Φροσέγκο, γίνεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά γνωστός : γιὰ τὸ πρόσωπό του δὲν σώθηκε, ἀπ' ὅσο ξέρω, καμμιά ἄλλη μαρτυρία οὔτε ἀπὸ ἀρχαιακὴ μνεία οὔτε ἀπὸ ἐνυπόγραφο ἔργο του, κι ἔτσι μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἓνα νέο ὄνομα στοὺς ζωγράφους ποὺ ἔδρασαν στὸ Χάνδακα στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰώνα¹³. Ἀντίθετα, ὁ δεύτερος ζωγράφος - ἐκτιμητῆς τῆς εικόνας τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ὁ Γεώργιος Κλόντζας (μαρτυρούμενος ἀπὸ 1562 - 1607) μᾶς εἶναι γνωστός ἀπὸ ἐνυπόγραφα ἔργα του (εἰκόνας καὶ μικρογραφίες)¹⁴ καὶ τελευταῖα καὶ ἀπὸ σειρὰ ἐγγράφων¹⁵. Ἡ τιμὴ ποὺ ὀρίζουν οἱ δυο ζωγράφοι (80 καὶ 70 δουκάτα) πρέπει νὰ θεωρηθῆ πολὺ ὑψηλὴ, ἂν τῆ συγκρίνουμε μὲ ἐκτιμήσεις ἄλλων εἰκόνων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ποὺ μᾶς παραδόθηκαν σὲ ἔγγραφα¹⁶.

ὑπῆρξε βασικὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς τεχντροπίας τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Byron στὸ Robert Byron - David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting*, London 1930 (New York 1968²), σ. 187 - 212. Μελέτη σχέσεων τοῦ μεγάλου ζωγράφου μὲ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ κριτικὴ τῆς βιβλιογραφίας τοῦ θέματος βλ. στοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, Ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ, Κρητικὰ Χρονικὰ, τόμ. Δ', 1950, σ. 371 - 440. Βλ. ἐπίσης Camón Aznar, ὁ.π. σ. 11 - 28. — Wethey, ὁ.π. σ. 52 - 53, 94 - 96 καὶ σημ. 155 - 163, ὅπου κριτικὴ τῆς προηγούμενης βιβλιογραφίας. Γιὰ μερικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ διαμόρφωση τοῦ νεαροῦ ζωγράφου βλ. ἀκόμη : Rodolfo Pallucchini, *Il polittico del Greco nella Reale Galleria Estense e la formazione dell' artista*, Roma 1937 [R. Istituto d' archeologia e storia dell' arte. Opere d' arte. Fascicolo VII]. — Μανόλη Χατζηδάκη, Τὰ νεανικά τοῦ Θεοτοκόπουλου, Ἐποχές, τεύχος 4, Αὐγουστος 1963, σ. 32 - 36. — Edoardo Aslan, *Cronistoria del Greco «madonnero»*, *Commentari*, τόμ. XV (1964), σ. 213 - 231. — José Gudiol, *Domenikos Theotokopoulos El Greco*. Translated from the spanish by Kenneth Lyons, London 1973, σ. 15 κ.έ.

13. Γιὰ ἄλλους ζωγράφους τοῦ Χάνδακα αὐτῆς τῆς περιόδου βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα*, ὁ.π. σ. 256 - 287. — Ἀθαν. Δ. Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὸν Χάνδακα, ὁ.π. σ. 101 - 123. Βλ. ἐπίσης Μαρίας Γ. Κωνσταντουδάκη, *Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων*, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 10, 1973, σ. 291 - 380.

14. Βλ. κυρίως Ἀνδρέου Ξυγγοπούλου, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθῆναι 1957, σ. 174 - 177. — Manolis Chatzidakis, *Icones de Saint - Georges des Grecs et de la collection de l' Institut Hellénique de Venise*, Venise 1962, σ. 74 - 81.

15. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα*, ὁ.π. σ. 257, ἀρ. 18 καὶ σ. 263 - 264. — Παλιούρα, ὁ.π. σ. 119, ἀρ. 23 (ὁ κ. Παλιούρας ἔχει ἐτοιμάσει διδακτορικὴ διατριβὴ γι' αὐτὸ τὸ ζωγράφο). — Κωνσταντουδάκη, *Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων*, ὁ.π. σ. 103 - 104, 105 - 108.

16. Δίνω μερικὰ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ νοταρίους τοῦ Χάνδακα : *Item gie-*,

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ζωγράφου νὰ πουλήσῃ τὸν πίνακά του μ' αὐτὴ τῇ διαδικασίᾳ δείχνει πὼς εἶχε ἄμεση ἀνάγκη χρημάτων. Γιὰ ποιό σκοπό, δὲν μπορούμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς. Ἄν παραδεχτοῦμε πὼς εἶχε ἤδη πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴ γενέτειρά του, γιὰ νὰ ριχτῆ στὴ μεγάλη περιπέτεια πού τὸν ἔκανε διάσημο, καὶ ἤθελε χρήματα γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ταξιδιοῦ του, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς αὐτὸ τὸ ταξίδι δὲν ἄργησε πολὺ. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ὑπόθεση ἀνάμεσα σὲ τόσες ἄλλες.

Β. ΔΙΑΤΑΓΗ ΓΙΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΤΖΟΥΑΝΕ ΣΚΛΑΒΟΥ, ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ, ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΝΟΧΛΗΣΕΙΣ ΤΩΝ
ΤΖΩΡΤΖΗ ΧΟΡΤΑΤΖΗ, ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΜΑΡΚΟΥ ΑΣΤΡΑ

1567, Ἰουλίου 12

A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 32 (1567), φ. 161^v. (Βλ. πίν. 41).

Π ε ρ ί λ η ψ η.— Ὁ Μανέας Μπαλεστράς, ἐντολοδόχος τοῦ Στρατηγοῦ καὶ ἀναπληρωτῆ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, διέταξε τὸν Τζώρτζη Χορτάτζη, τὸ Μανούσο Θεοτοκόπουλο καὶ τὸ μαῖστρο Μάρκο Ἀστρά νὰ μὴν τολμήσουν νὰ ξαναενοχλήσουν τὸν Τζουάννε Σκλάβο, πρόεδρο τῆς Σχολῆς τῶν Ζωγράφων, ἢ ἄλλα μέλη αὐτῆς τῆς Ἀδελφότητος. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωση θὰ τοὺς ἐπιβληθῆ ποινὴ 25 ἢ 50 δουκάτων καὶ καταδίκη 18 μηνῶν κωπηλασίας στὶς γαλέρες. Ἐπὶ πλέον ὑποχρεώνεται ὁ Μανούσος Θεοτοκόπουλος νὰ παραδώσῃ στὸ Σκλάβο τὰ πράγματα πού κατακρατεῖ καὶ πού ἀνήκουν στὴ Σχολὴ τῶν Ζωγράφων, μὲ ἀπειλὴ ποινῆς 25 δουκάτων.

siola una indorada cum la figura dela nostra Dona indorada, val ducati 8: yperperi 67, soldi-(14 Μαΐου 1537). — Item due figure della Immacolata sancte Virgine Maria, yperperi 50 (3 Μαΐου 1586). — Una incona con la figura di san Zorzi con il suo cadre indoratto, stimano valer yperperi sessanta sette - val γ. 67 (8 Φεβρουαρίου 1593). — Duo immagine in uno capitulo vechio, di san Nicolo, perperi 2 . . . Un quadro l'istoria di Moise, perperi 16 (28 Μαρτίου 1612). — Una immagine di san Zorzi grande, indorata, con li suoi miracoli atorno via, per yperperi 422 (21 Ἀπριλίου 1634). Βλ. Μαρίας Γ. Κωνσταντοῦ δάκῃ, Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων, ὁ.π. σ. 64, 50, 64, 51, 51, ἀντίστοιχα. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἓνα δουκάτο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἰσοδυναμεῖ περίπου μὲ 8 ὑπέρπυρα καὶ 12 σολδία.

Die 12 soprascritti [julii 1567]

Refferito Manea Balestrà, comandator, de ordene del clarissimo signor capitano et vice Duca haver intimato et fatto comandamento a miser Zorzi Chortaci, ser Manusso Thetocopulo et maistro Marco Astrà che, sotto pena
 5 *de ducati 25 in parole et 50 in fatti et di esser posti sopra le galee di condannati a vogar il remo per mesi 18 cadauno, non ardischano a modo altro inferir molestia a miser Zuanne Scavo, vardian della scuolla di pittori et altri de ditta fraternita, altramente gli sara levata ditta pena, la qual s'intenda reciproca. Et de piu haver intimato al soprascritto ser Manusso*
 10 *ch'el debba consignar al vardian soprascritto tute le robbe che tien de rason della scolla soprascritta, sotto pena de ducati 25, altramente gli sera levata ditta pena. Verum et cetera.*

Σ χ ό λ ι α

στ. 4. *Manusso Thetocopulo*. Για τὸ Μανούσο Θεοτοκόπουλο, μεγαλύτερο ἀδελφὸ τοῦ ζωγράφου Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ἔχουν δημοσιευτὴ ἀρκετὰ ἔγγραφα. Ξέρουμε ἔτσι ὅτι ὁ Μανούσος ἦταν γιὰ χρόνια ἐνοικιαστὴς φόρων τοῦ Δημοσίου στὸ Χάνδακα (1566 - 1583), ἀτύχησε ὅμως καὶ ἔμεινε μὲ χρέος 6000 δουκάτων πρὸς τὸ Δημοσίον. Ἀναγκάστηκε νὰ πουλήσῃ τὴν περιουσία του, ἀλλὰ μόνο τὰ μισὰ κατόρθωσε νὰ ἐξοφλήσῃ κι ἔτσι φυλακίστηκε. Ἀργότερα μὲ αἴτηση ποὺ ὑπέβαλε στὸ Δόγη τῆς Βενετίας τοῦ χορηγήθηκε προθεσμία 12 ἐτῶν γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ ὑπολοίπου χρέους του. Πῆγε στὴ Βενετία, ὅπου μαρτυρεῖται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, ὡς δραστήριο μέλος της, ἀπὸ τὸ 1588 ἕως τὸ 1591¹⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω μαρτυρίες, συνάντησα πολλές ἄλλες γιὰ τὸ Μανούσο Θεοτοκόπουλο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέρω ἐδῶ τὶς κυριώτερες.

Σὲ ἔγγραφο τῆς 29ης Ἰουλίου 1568 ὁ Μανούσος Θεοτοκόπουλος ἀναφέρεται, μαζί μὲ ἄλλους, ὡς πιστωτὴς τοῦ Thomaso de Zorzi¹⁸. Σὲ ἄλλο, τῆς

17. Βλ. Κωνσταντ. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 9], 1939, σ. 186 - 202. Μερικὰ ἀκόμη ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὸ Μανούσο Θεοτοκόπουλο δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο: Κ. Δ. Μέρτζιου, Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας. Β. Μανούσος Θεοτοκόπουλος, Κρητικὰ Χρονικὰ, τόμ. Β', 1948, σ. 141 - 152 (ὁ Μανούσος Θεοτοκόπουλος στὴ Βενετία τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1571 ὑποβάλλει αἴτηση στὸ Δόγη, ὅπως καὶ τρεῖς ἄλλοι ἀπὸ τὸ Χάνδακα, νὰ τοῦ παραχωρηθῇ ἓνα πειρατικὸ πλοῖο, γιὰ νὰ κἀν πειρατεία κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ὑπὲρ τῶν Βενετῶν· ἡ αἴτηση γίνεται δεκτὴ). Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, δ.π. σ. 297 - 301.

18. A.S.V.— *Duca di Candia*, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 33 (1568), φ. 44 r-v. Μὲ τὸ ἐπόμενον ἔγγραφο, τῆς 30 Ἰουλίου 1568, οἱ πιστωτὲς ὑποχρεώνονται, μὲ διαταγὴ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, νὰ ἐκλέξουν ἓναν ἀντιπρόσωπο (φ. 44v).

14 Σεπτεμβρίου 1568, αναφέρεται ότι πρέπει να επιστρέψη αντικείμενα στο Zaneto, *bombardier della nave Scuda*¹⁹. Στις 23 Ιουνίου 1570 αναφέρεται ο Μανούσος Θεοτοκόπουλος, *dacier*, δηλαδή ένοικιαστής των φόρων του Δημοσίου²⁰. Από έγγραφο της 27 Νοεμβρίου 1570 πληροφορούμαστε πώς ο Μανούσος, ως πρόεδρος της 'Αδελφότητας των Ναυτικών, πέτυχε από το Δούκα της Κρήτης την επικύρωση υπέρ αυτού της κατάσχεσης προϊόντων που κατείχε ο Πέρος Στρατηγός και την ακύρωση παρόμοιας πράξης υπέρ του Michel Venier²¹. Στις 3 Μαΐου 1574 με έντολή του Δούκα υποχρεώνεται ο Μανούσος, Θεοτοκόπουλος, που πρόκειται να φύγει σύντομα με τις γαλέρες, ν' αφήση πληρεξούσιό του για τους λογαριασμούς που έχει με τους Thomaso Marcorulo και Andrea Manrogiani σχετικά με το δασμό του άλατιού των χρόνων 1571 και 1572, που είχε σε συνεταιρισμό με τους παραπάνω²². Στις 18 Απριλίου 1577, ο Τζουάννες Σφακιώτης, πρώην πρόεδρος, και ο Μανούσος Θεοτοκόπουλος, τότε πρόεδρος της 'Αδελφότητας των Ναυτικών, καλούνται να καταβάλουν την τιμή των δυο ήμιόρων (*mezadi*) που αγόρασε η Σχολή από τους ευγενείς Κορνάρους, διαφορετικά ή αγορά θα άκυρωθῆ²³. Με απόφαση της 17 Φεβρουαρίου 1579 (m. v. 1578) ο Μανούσος Θεοτοκόπουλος υποχρεώνεται να πληρώση στο Μιχάλη Πρασινίκο 3 τζεκίνια που του οφείλει από δασμού²⁴. Στις 28 Φεβρουαρίου 1579 (m. v. 1578) παρέχονται, με απόφαση του Δούκα της Κρήτης, στο Μανούσο Θεοτοκόπουλο, ένοικιαστή φόρων, ειδικές ευκολίες για να εισπράξη φόρους του επομένου έτους από τους καπετάνιους των πλοίων που θα ταξιδέψουν και να μπορέση έτσι να πληρώση τα χρέη του στο Δημόσιο²⁵. Στις 28 Ιουνίου 1579 οί κατασκευαστές βαρελιών (*botteri*) του Χάνδακα παρουσιάζουν στο γενικό Καπετάνιο μιὰ αίτηση, με την όποια ζητοῦν την άδεια να ιδρύσουν Σχολή και 'Αδελφότητα. Στόν κατάλογο των προσώπων που επιθυμοῦν να εἶναι μέλη αὐτῆς της 'Αδελφότητας βλέπουμε και το όνομα του Μανούσου Θεοτοκόπουλου²⁶. Με έγγραφο της 19 Ιουνίου 1585 υποχρεώνεται ο Μανούσος να επιστρέψη στόν Τζώρτζη Καλαματιανό Διάκονα το έλληνικό βιβλίο «'Η ό γ δ ό η Σ ύ ν ο δ ο ς», που ό τελευταίος του εἶχε δανείσει το 1579, για να το δια-

19. A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 36 bis (Memoriali, serie II), filza 34 (1568), φ. 11r ,

20. Στο ίδιο, filza 35 (1570), φ. 88r .

21. Στο ίδιο, filza 36 (1570), φ. 152v .

22. A.S.V. — *Duca di Candia*, b. 37 (Memoriali, serie II), filza 40 (1574), φ. 54r-v.

23. Στο ίδιο, b. 38 - 39 (Memoriali, serie II), filza 45 (1576 - 1577), φ. 224r .

24. Στο ίδιο, b. 39 bis - 40 (Memoriali, serie II), filza 46 (1578 - 1579), φ. 27v .

25. Στο ίδιο, φ. 43r .

26. A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 39 bis - 40 (Memoriali, serie II), filza 47 (1579), φ. 111r .

βάση. Στις 21 του ίδιου μήνα ο Θεοτοκόπουλος δηλώνει πώς δὲν τὸ ἔχει αὐτὸ τὸ βιβλίο καὶ οὔτε θυμᾶται σὲ ποιὸν τὸ εἶχε δανείσει, εἶναι ὅμως διαθεμιμένος νὰ ἀποζημιώσει τὸν Καλαματιανὸ μὲ τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου²⁷.

στ. 4. Ὁ μαῖστρος Μάρκος Ἀστράς, πού ἀναφέρεται στὸ σχολιαζόμενο ἔγγραφο, εἶναι ζωγράφος. Γι' αὐτὸν ἔχουμε ἀρχαιακὲς πληροφορίες²⁸. Γνωστὸς ἐπίσης ζωγράφος εἶναι καὶ ὁ Τζουάννης Σκλάβος²⁹ (στ. 7). Τὸ νέο στοιχεῖο πού μαθαίνουμε ἐδῶ γι' αὐτὸν εἶναι ὅτι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1567 ἀναφέρεται ὡς πρόεδρος τῆς Σχολῆς καὶ Ἀδελφότητος τῶν Ζωγράφων τοῦ Χάνδακα (στ. 7-8). Αὐτὴ ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία εἶναι συγχρόνως ἡ πρώτη μαρτυρία πού ἀποκτοῦμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὸ Χάνδακα Συντεχνίας Ζωγράφων. Τὴν ὑπαρξὴ τέτοιας Ἀδελφότητος μποροῦσαμε μέχρι τώρα νὰ τὴν εἰκάσουμε ἀπὸ ἔμμεσες ἐνδείξεις, π.χ. ἀπὸ τὸ ὅτι πολλοὶ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακα ἀναφέρονται ὡς «μ α ῖ σ τ ρ ο ι» ἢ ἀπὸ τὸ ὅτι ἄλλοι ζωγράφοι διατηροῦν ἐργαστήρια³⁰ καὶ δέχονται μαθητὲς³¹ ἢ προσλαμβάνουν βοηθοὺς³² καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπάρχουν σ' αὐτὴ τὴν πόλη, στὴν ἴδια ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας, σωματεῖα ἄλλων ἐπαγγελματιῶν³³. Ἡ παρα-

27. Στὸ ἴδιο, b. 41 (Memoriali, serie II), filza 57 (1585), φ. 60r .

28. Βλ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, ὁ.π. σ. 256, ἀρ. 2 καὶ σ. 278. — Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ, ὁ.π. σ. 117, ἀρ. 5.

29. Βλ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, ὁ.π. σ. 257, ἀρ. 35. — Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ, ὁ.π. σ. 121, ἀρ. 47.

30. Βλ. Ἐγγραφα δημοσιευμένα ἀπὸ τοὺς : Mario Cattapan, Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500, Θεσαυρίσματα, τόμ. 9. 1972, σ. 211, ἔγγρ. 4 (1499)· Κωνσταντουδάκη, Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος, ὁ.π. σ. 370-371, ἔγγρ. IA' (1516) καὶ σ. 371-372, ἔγγρ. IB' (1520)· Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, ὁ.π. σ. 267, ἔγγρ. XIV (1553) καὶ σ. 268, ἔγγρ. XV (1564).

31. Ἐγγραφα στοὺς : Cattapan, ὁ.π. σ. 218-224, ἔγγρ. 10-25 (1368-1500)· Κωνσταντουδάκη, Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος, ὁ.π. σ. 360-361, ἔγγρ. Β' (1503), σ. 326, ἔγγρ. τοῦ 1509 καὶ σ. 367-368, ἔγγρ. Η' (1509).

32. Ἐγγραφα στοὺς : Cattapan, ὁ.π. σ. 211, ἔγγρ. 4 (1499)· Κωνσταντουδάκη, Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος, ὁ.π. σ. 360, ἔγγρ. Α' (1503) καὶ σ. 371-372, ἔγγρ. IB' (1520)· Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, ὁ.π. σ. 278, ἔγγρ. XXIV (1560).

33. Σὲ μιὰ αἴτηση (*supplicatione*) τῆς 28 Ἰουνίου 1579, μὲ τὴν ὁποία οἱ κατασκευαστὲς βαρελιῶν (*botteri*) τοῦ Χάνδακα ζητοῦν ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση νὰ τοὺς ἐπιτρέψῃ τὴν ἰδρυση Σχολῆς καὶ Ἀδελφότητος, ἀναφέρεται ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐπαγγελματίες τοῦ Χάνδακα εἶναι ἤδη ὀργανωμένοι σὲ Σχολές : *noi botteri di questa città, vedendo che tutte l'arti fuori che la nostra hanno fatto et stabilito diverse scolle... possiamo, sicome hanno fatto le altri arti, far nova scuola...* Βλ. A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 39 bis-40 (Memoriali, serie II), filza 47 (1579), φ. 111v-112r . Λίγα στοιχεῖα γιὰ Σχολὲς στὸ Χάνδακα βλ. καὶ στοῦ Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, ὁ.π. σ. 242, 244, 290-292. Πρβλ. καὶ Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ, ὁ.π. σ. 102. Ἀσφαλῶς οἱ Ἀδελφοφότες τοῦ Χάνδακα εἶχαν ἰδρυθῆ καὶ λειτουργοῦσαν σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῶν Ἀδελφοφότητων τῆς Βενε-

πάνω όμως μαρτυρία είναι ή πρώτη ρητή για την οργάνωση των ζωγράφων της κρητικής πρωτεύουσας σε Σχολή και Ἀδελφότητα. Ἡ ἡμερομηνία τοῦ ἐγγράφου δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς ὅτι ἡ Ἀδελφότητα ιδρύθηκε τὸ 160 αἰώνα· εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ.

Ξέρουμε ὅτι κάθε Σχολή και Ἀδελφότητα ἦταν ἀφιερωμένη σ' ἓναν ἅγιο, πὸν τὸν θεωροῦσε προστάτη της. Ποιὸς ἅγιος ἦταν ὁ προστάτης τῶν ζωγράφων τοῦ Χάνδακα, μᾶς τὸ ἀποκαλύπτει ἐγγραφο τῆς 14 Δεκεμβρίου 1577 :

Die dicta [XIII decembris 1577]

*Il clarissimo signor Duca auditis partibus, videlizet maistro Mathio Vizsamano, come guardian della scuola di San Luca dall'una et ser Michiel Chiessari, commissario del quondam ser Giorgi Marmara, ha terminato che esso Chiessari debba dar et pagar al predetto guardian per conto della detta scuola li dui cechini che esso quondam Marmara è debitor, per conto d'esser in detta scuola come fratello, come appar nelli libri di detta scuola. Presentibus*³⁴.

Ὁ μαῖστρος Μαθιὸς Βιτζαμάνος, πὸν τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1577 ἦταν πρόεδρος τῆς Σχολῆς και Ἀδελφότητας τοῦ Ἀγίου Λουκά, ὅπως μαρτυρεῖ αὐτὸ τὸ ἐγγραφο, εἶναι γνωστὸς ὡς ζωγράφος ἀπὸ ἄλλες ἀρχαιακὲς μαρτυρίες³⁵. Ἡ Ἀδελφότητα λοιπὸν τοῦ Ἀγίου Λουκά, πὸν ἀναφέρεται στὸ ἐγγραφο αὐτὸ χωρὶς ἄλλο προσδιοριστικὸ, ἦταν ἡ Ἀδελφότητα τῶν Ζωγράφων τοῦ Χάνδακα. Ἐπομένως ἡ συντεχνία τῶν Ζωγράφων αὐτῆς τῆς πόλης εἶχε διαλέξει γιὰ προστάτη της τὸν Ἅγιο Λουκά, τὸν Εὐαγγελιστῆ, πὸν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν παράδοση ὡς ζωγράφος εἰκόνας τῆς Παναγίας.

Τὸ κύριο ἀντικείμενο τοῦ ἐγγράφου μας, δηλαδὴ οἱ ἐνοχλήσεις αὐτῶν τῶν τριῶν προσώπων (Τζώρτζη Χορτάτζη, Μανούσου Θεοτοκόπουλου και

τίας. Γι' αὐτὲς τὶς τελευταῖες βλ. Pompeo Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata, parte prima*, Bergamo 1927, σ. 141 - 168. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ζωγράφους, ξέρουμε ὅτι τὸ ἀρχαιότερο «*Capitulare pictorum*» τῆς Βενετίας ἀνῆκε στὸ 13ο αἰώνα. Βλ. Molmenti, ὁ.π. σ. 161 - 162.—Giovanni Monticolo, *I Capitolaridelle arti veneziane*, volume II - parte I, Roma 1905, σ. 363 - 389. —Terisio Pignatti, *La Fraglia dei pittori di Venezia*, Bollettino dei Musei Civici Veneziani, X, 1965, fasc. 3, σ. 16 κ.έ.—Elena Favaro, *L' arte dei pittori in Venezia e i suoi statuti*, Firenze 1975.

34. A.S.V.—*Duca di Candia*, b. 38 - 39, filza 45 bis (1577), φ. 229^v. Τὸ ἐγγραφο αὐτὸ μᾶς πληροφρεῖ ἐπίσης γιὰ τὶς συνδρομὲς πὸν ἔπρεπε νὰ πληρώνουν τὰ μέλη τῆς Ἀδελφότητας. Ὁ ποτὲ Γιώργης Μαρμαρᾶς, πὸν ἀναφέρεται ἐδῶ ὡς μέλος, ἦταν πιθανώτατα ζωγράφος.

35. Βλ. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα*, ὁ.π. σ. 256, ἀρ. 6.—Παλιούρα, Ἡ ζωγραφική, ὁ.π. σ. 117, ἀρ. 8.

Μάρκου Ἀστρά) πρὸς τὸ Τζουάννε Σκλάβο, πρόεδρο τῆς Ἀδελφότητος, πὸ ἀνάγκασαν τὴ βενετικὴ διοίκησις νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τοῦ τελευταίου καὶ νὰ τοὺς ἀπειλήσῃ μὲ ποινές, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστῇ ἀκριβέστερα, γιὰ τὰ στοιχεῖα πὸ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι ἀόριστα. Κάποια σύγκρουσις θὰ ὑπῆρχε, μὲ ἀφορμὴ ἴσως τὴν ἀντίθεσιν ἀπόψεων ἢ συμφερόντων. Τίποτε δὲν μᾶς βοηθεῖ, γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴν ιδιότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ Μανούσος Θεοτοκόπουλος κατακρατοῦσε πράγματα πὸ ἀνήκαν στὴν Ἀδελφότητα τῶν Ζωγράφων. Τὸ ὅτι ὁ ἀδελφός του Δομήνικος, ἦταν ζωγράφος, ἐπομένως ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναμειγνύεται στίς ὑποθέσεις τῆς Ἀδελφότητος, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Μανούσος δὲν ἐνεργοῦσε γιὰ δικό του λογαριασμό, ἀλλὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἀδελφοῦ του. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὁ Δομήνικος θὰ εἶχε ἤδη φύγει ἀπὸ τὸν Χάνδακα ; Οἱ πηγές πὸ διαθέτουμε ἕως τώρα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δώσουμε μιὰ σίγουρη ἀπάντησι σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα.

στ. 3-4. *Zorzi Chortaci*. Γιὰ πρόσωπα μὲ αὐτὸ τὸ, ὄχι σπάνιο, ὄνομα στὸ Χάνδακα τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ βλ. στοῦ Σ π Ὑ ρ ο υ Α. Ε ὕ α γ γ ε λ ἄ τ ο υ, Γεώργιος Ἰωάννη Χορτάτση, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 7, 1970, σ. 192 - 194.

Γ'. ΔΙΑΤΑΓΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΝ ΤΖΩΡΤΖΗ ΣΙΔΕΡΟ ΚΑΛΑΠΟΔΑ
ΣΧΕΔΙΩΝ ΠΟΥ ΤΟΥ ΕΣΤΕΙΛΕ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ
Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

1568, Αὐγούστου 18

A.S.V.— *Duca di Candia*, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 33 (1568), φ. 102^v. (βλ. πίν. 42).

Π ε ρ ἰ λ η ψ η.— Ὁ Φανούριος Σκλέντζας, ἐντολοδόχος τοῦ Δούκα, διέταξε τὸ Μανόλη Ντατσύπρη, λεγόμενον Ματζαπέτα, νὰ παραδώσῃ μέσα σὲ τρεῖς μέρες, μὲ ἀπειλὴ ποινῆς 50 ὑπερπύρων, στὸν Τζώρτζη Σίδερο, λεγόμενον Καλαποδά, τὰ σχέδια πὸ παρέλαβε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ μαῖστρο Μενεγὴ Θεοτοκόπουλο γιὰ νὰ τοῦ τὰ φέρῃ. Διαφορετικὰ θὰ τοῦ ἐπιβληθῆ ἡ παραπάνω ποινὴ καὶ ἐπὶ πλέον θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν Τζώρτζη Σίδερο μὲ τὰ χρήματα τῆς ἀξίας τῶν σχεδίων, κατὰ τὴν ἐκτίμησι τοῦ τελευταίου.

Die 18 soprascritti [augusti 1568]

Fanurio Scienza, comandator, refferito de ordine del clarissimo signor Duca ad instantia di ser Zorzi Sidero detto Calapoda, haver intimato et

5 *fatto comandamento a ser Manoli Dacypri detto Mazapeta, che, in pena de yperperi cinquanta, il debba in termine de giorni tre prossimi futuri dar et consignarli li disegni che gli furno dati a Venetia, da maistro Menegin Thetocopulo, per consignarli al predetto ser Zorzi, altramente gli sera levata detta pena, oltra ch'el sera astretto a sattisfarli con tanto ch'el apresia detti disegni. Verum et cetera.*

Σ χ ό λ ι α

στ. 6 - 7. *li disegni... dati a Venetia, da maistro Menegin Thetocopulo.* Ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ μᾶς προσφέρει αὐτὸ τὸ ἔγγραφο εἶναι αὐτὴ ποῦ ἀφορᾷ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στὴ Βενετία³⁶. Στὴ Βενετία ὁ κρητικὸς ζωγράφος εἶχε ἐμπιστευθῆ στὸ Μανόλη Ντατσόπρη, λεγόμενον Ματζαπέτα, σχέδια γιὰ νὰ τὰ παραδώσῃ πηγαίνοντας στὸ Χάνδακα στὸν Τζώρτζη Σίδερο, ἐπονομαζόμενον Καλαποδᾶ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ πρόσωπο μᾶς εἶναι γνωστὸ. Πρόκειται γιὰ τὸ σχεδιαστὴ χαρτῶν γεωγραφικῶν καὶ ναυτικῶν (καὶ πορτολάνων) (μνεῖες 1537 - 1590), ποῦ ὑπογράφει «*Georgio Sideri dicto Calapoda cretensis*» σὲ ναυτικὸ χάρτη τῆς Κρήτης μὲ χρονολογία 1562, ποῦ βρίσκεται στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο³⁷. Σχεδίασε ἐπίσης ἓνα ἄλλο γεωγραφικὸ καὶ ναυτικὸ χάρτη τοῦ νησιοῦ μὲ χρονολογία 1563, ποῦ βρίσκεται στὴ Μαρκιανῆ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας³⁸, ὅπου φυλάσσονται ἐπίσης ἔννεα ἄλλοι χάρτες διαφόρων μερῶν τοῦ κόσμου, σχεδιασμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιο χαρτογράφο τὸ

36. Βλ. παραπάνω, σ. 1 καὶ σημ. 2.

37. Βλ. Ἀνδρέου Στυλιανοῦ, *The Map of Crete and Cyprus in the «Theatrum Orbis Terrarum» of Abraham Ortelius, Antwerp 1570* (a review of the cartography of Crete up to his time), Πεπραγμένα τοῦ Γ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 296 καὶ πίν. 64α. Ἕνας ναυτικὸς χάρτης τῆς Κρήτης, τοῦ ἴδιου ἔτους (1562), σχεδιασμένος ἀπὸ τὸν Καλαποδᾶ, βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Correr τῆς Βενετίας. Βλ. Lucia Casanova, *Inventario dei portolani e delle carte nautiche del Museo Correr, Bollettino dei Musei Civici Veneziani, 1957*, ἀριθ. 3 - 4, σ. 20. Γιὰ τρεῖς ναυτικὸς χάρτες τοῦ ἴδιου χαρτογράφου, μὲ χρονολογίες 1550, 1560 καὶ 1561 βλ. ὁ.π. σ. 19 - 20, ἀριθ. 6 - 8. Ἀπλὴ μνεῖα τοῦ Καλαποδᾶ βλ. στὸν κατάλογο «Ἐκθεσις χαρτῶν Κρήτης», Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, Χανιά 1966, σ. 4 καὶ R. V. Tooley, *Maps and Map-makers*, London 1949¹, 1972⁵, σ. 16.

3. Ὁ χάρτης ἀνατυπώθηκε στοῦ Κ. Ν. Σάθα, «Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας». Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, tome II, Paris 1881, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τίτλο. Βλ. καὶ σ. XV τοῦ προλόγου. Γι' αὐτὸ τὸ χαρτογράφο βλ. ἀκόμη: Leo Bagrow, *History of Cartography, revised and enlarged by R. A. Skelton*, London 1964, σ. 118 καὶ 236. — Ἀννας Ἀβραμέα, Ἡ χαρτογράφηση τοῦ παράλιου χώρου, «Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (1453 - 1850)», Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, [Ἀθήναι] 1972, σ. 180 καὶ σ. 490, σημ. 9.

1563³⁹. Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο μας ἔχουμε τὶς πρῶτες ἀρχαιακὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ σχεδιαστὴ καὶ χαρτογράφο. Συνάντησα ἄλλο ἓνα ἔγγραφο ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτόν, τῆς 24 Αὐγούστου 1568, στὸ ὁποῖο ὁ Nicolò Andriego, ἐντολοδόχος τοῦ Δούκα, ἀπειλεῖ τὸ Γιαννά Ράλλη, κατασκευαστὴ καλυμμάτων (*coltrer*), μὲ ποινὴ 50 δουκάτων καὶ παραμονὴ 18 μηνῶν στὶς γαλέρες, ἂν ἐνοχλῆ ὁ ἴδιος ἢ ἄλλοι μὲ παρακίνησή του τὸν Τζώρτζη Σίδερο, λεγόμενον Καλαποδᾶ, ποὺ εἶναι παρών, εἴτε μὲ λόγια εἴτε μὲ ἔργα⁴⁰. (Πρβλ. καὶ τὸ ἔγγραφο Β', ἀνάλογου περιεχομένου).

Τὰ «σχέδια», γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος στὸ ἔγγραφο, δὲν προσδιορίζονται καθόλου. Εἶχαν ἐκτελεσθῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Δομήνικο Θεοτοκόπουλο; Αὐτὴ ἢ ὑπόθεση εἶναι πολὺ ἐλκυστικὴ· μπορεῖ ὅμως νὰ ἐπρόκειτο γιὰ σχέδια (ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ χαλκογραφίες) ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ ζωγράφος. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους πρέπει νὰ σκεφτοῦμε πὼς πιθανότατα ἦταν σχετικὰ μὲ τὴ χαρτογραφία: ὁ παραλήπτης τους ἦταν ἐπαγγελματίας χαρτογράφος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ τὰ ἔχη ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορότερα δείχνει πὼς τὰ χρειαζόταν. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ τὰ παράγγειλε στὸ Δομήνικο Θεοτοκόπουλο, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως μαθαίνουμε τώρα, εἶχε γνωριμία καὶ ἴσως φιλία. Καὶ ὁ Δομήνικος, σπρωγμένος ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος γιὰ τὰ σχέδια⁴¹, δὲν παρέλειψε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν παραγγε-

39. Βλ. C. Frati-G. Segarizzi, *Catalogo dei codici Marciani italiani*, volume secondo, Modena 1911, σ. 83-84 (περιγραφή).

40. A.S.V. — *Duca di Candia*, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 33 (1568), φ. 134r. Ἀντιγράφο ἐδῶ ὀλόκληρο τὸ ἔγγραφο:

Die 24 augusti 1568

Refferi Nicolo Andriego, comandator, de mandato del clarissimo signor Duca, ad instantia de ser Zorzi Sidhero ditto Calapoda, haver fatto comandamento a Janna Rali, coltrer, che ne per si, ne per altra interposta persona non debbi dar molestia ne de fatti ne de parole al ditto ser Zorzi, sotto pena de ducati 50 et de star 18 mesi in gallia, la qual pena contrafacendo gli sera levata, senza remission alcuna.

41. Πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Wethey γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ἀπόδοση τῶν ἀρχιτεκτονιμάτων ποὺ παριστάνονται σὲ πίνακες τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (Wethey, ὁ.π. σ. 21) πράγμα ποὺ τὸν κάνει νὰ υποθέσῃ πὼς ὁ Θεοτοκόπουλος πρέπει νὰ εἶχε σπουδάσει ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Βενετία. Γνωρίζουμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα, ὁ Δομήνικος θὰ ζωγραφίσῃ μιὰν ἄποψη τοῦ Τολέδου καὶ θὰ προβάλῃ σὲ πρῶτο πλάνο ἓνα πολὺ προσεγμένο τοπογραφικὸ σχέδιο αὐτῆς τῆς πόλης, μὲ τὶς συνοικίες καὶ τοὺς δρόμους της. Βλ. Wethey, ὁ.π. πίν. 143 καὶ σ. 50-51 τόμ. II, σ. 84-85.— G. Manzini-T. Frati, *L'opera completa del Greco*, Milano 1969, πίν. LX-LXI· βλ. ἐπίσης σ. 85. Ὁ José Camón Aznar (ὁ.π. τόμ. II, σ. 975) ἔχει τὴ γνώμη πὼς τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ὀφείλεται στὸ γιὸ τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, τὸν Jorge Manuel. Ἄς προστεθῆ, τέλος, ὅτι ὁ Θεοτοκόπουλος ἦταν κάτοχος μιᾶς ἀξιόλογης συλλογῆς ἀρχιτεκτονικῶν βιβλίων. Βλ. Francisco de B. San Román Fernandez,

λία του συμπολίτη του. Τὰ σχέδια τὰ παρέδωσε στὸ Μανόλη Ντατσύπρη, ἐπονομαζόμενο Ματζαπέτα. Πρόκειται γιὰ ἐμπορευόμενο, πὸν ταξίδευε ἐκτελώνοντας, καθὼς φαίνεται, διάφορες παραγγελίες, ἀγοράζοντας καὶ μεταπουλώνοντας ἐμπορεύματα. Γι' αὐτὸν συνάντησα καὶ ἄλλα, μεταγενέστερα ὅμως, ἔγγραφα. Σ' ἓνα ἀπὸ αὐτά, μὲ ἡμερομηνία 23 Ὀκτωβρίου 1606, οἱ ἀρχεῖς ἀναλαμβάνουν νὰ διευθετήσουν τὴ διαφορά πὸν ἔχει ἀνακύψει μεταξὺ τοῦ Μανόλη Ντατσύπρη λεγόμενου Ματζαπέτα καὶ τοῦ Ἀντώνη Κακαβᾶ. Ὁ πρῶτος διαμαρτύρεται ἐκθέτοντας ὅτι ὁ Κακαβᾶς ἀρνεῖται πὼς ὁ Ντατσύπρης τοῦ παρέδωσε ἕξι χαλιὰ τοῦ Καΐρου, πὸν ἀγόρασε στὴ Συρία, πράγμα γνωστὸ καὶ σὲ ἄλλα πρόσωπα πὸν τὰ εἶδαν⁴². Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται πὼς κατέληξε ἀργότερα σὲ δίκη⁴³.

Γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Ντατσύπρης εἶχε κατακρατήσει τὰ σχέδια πὸν ἔπρεπε νὰ παραδώσῃ στὸ Σίδερο (ἀπὸ ἀπλὴ ἀμέλεια, ἀπὸ συμφέρον ἢ ἀπὸ ὑστεροβουλία;), δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ ξέρουμε.

ΜΑΙΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ

De la vida del Greco, Archivo Español de Arte y Arqueología, τόμ. VIII - IX (1927), σ. 20 καὶ σ. 88 - 90 (ἔγγραφο XXXV)· πρβλ. σημ. 2, σ. 88 - 90.

42. A.S.V. — *Duca di Candia*, b. 42/V (Memoriali, serie II), filza 8 bis (1606), φ. 167^v - 168^r. Ἦς σημειωθῆ ὅτι στὸ ἐπόμενο ἀκριβῶς ἔγγραφο, τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας (φ. 167^v - 168^r), ἀναφέρεται παρόμοια διαφορά, σχετικὴ μὲ ἀσημένια σκεύη αὐτὴ τὴ φορά, μεταξὺ τοῦ ἴδιου Ἀντώνη Κακαβᾶ καὶ τοῦ Μικέλ (ἀπὸ ἀβλεψία λάθος ἀντὶ Μανόλη;) Ντατσύπρη, λεγόμενου Ματζαπέτα. Πρβλ. στὸ ἴδιο, φ. 178^v - 179^r, 30 Ὀκτωβρίου 1606 καὶ filza 9 (1606 - 1607), φ. 180^r, 18 Μαρτίου 1607.

43. A.S.V. — *Duca di Candia*, b. 42/V (Memoriali, serie II), filza 9 (1606 - 1607), φ. 2^r, 14 Νοεμβρίου 1606.

S U M M A R Y

DOMENIKOS THEOTOKOPOULOS (EL GRECO) FROM CANDIA TO VENICE UNPUBLISHED DOCUMENTS (1566 - 1568)

(PL. 40 - 42)

The documents published here broaden our hitherto limited knowledge of the early phase in the career of the great Greek artist Domenikos Theotokopoulos, by making available more details concerning the dates of his passing from Candia to Venice.

The first document (doc. A', dated 26/27 December 1566) throws light on El Greco's artistic achievements in his native Candia. This activity has until now been an object of debate for art historians and critics. With this document the painter applies to the Duke of Crete and is granted permission to draw a lottery on one of his works, an icon representing the Passion of Christ, painted on golden background. Two painters mentioned in the document, the hitherto unknown priest John De Frossego and the famous Cretan artist George Klontzas, estimate the painting value up to eighty and seventy ducats respectively. The evidence of the document suggests that the young Theotokopoulos had achieved considerable distinction before leaving Crete.

Document Γ', dated 18 August 1568, is an order of the Duke of Candia to Manolis Dacypris, called Matzapetas, to deliver some designs sent by Dominikos Theotokopoulos from Venice, to Tzortzis Sideros (Sideris) called Calapodas, a well known cartographer of Candia.

In addition document Β', dated 12 July 1567, refers to the painter's brother Manoussos Theotokopoulos, who is involved in a quarrel with the president of the painters' guild in Candia over the retention of certain objects belonging to the guild. From this it might be concluded that Manoussos was acting on behalf of his brother who had already departed from Crete.

The above documents enable us to be more precise in our conjectures concerning the dates of Domenikos Theotokopoulos' departure from Crete, by showing that he was still in Candia at least through the end of 1566 and that he had settled in Venice before August 18, 1568.

MARY CONSTANTOUDAKI

DUCA DI CANDIA B. 36

Die 26. Febr. 1566

8

Il primo Regimento, cuii sup. icando si Diego de Castro
 puto de sentor, et in ista sua pte. concessa, vult
 di poter poner al lato, et quando sia pazione
 del nostro sig. et giesu christo, donato et
 quanto in un pinate, de pini, ha terminato
 D. pinate di si detto quando si si posto al lato
 et esso mag. Diego, giur. la sua usanza

die 27. die

Comparse no in Carr. a. pp. Jani defrozege et mag. p.
 giugi. C. da pitori, con giuramento san affirmato detto
 quadro, da loro con d. C. g. g. r. a. rec. d. u. s. u. l. e. z.
 ubi. octanta et quad. et d. u. s. p. et setenta et quad.
 di d. u. s. mag. p. giugi.

Qual m. Diego, si comm. voluntariamente et al
 si a p. h. a. t. a. et d. u. s. p. et setenta et quad.
 nonera C. da p.

die 24. Febr. 1566

Domando li mag. p. di questa cam. a. fiscal, et debis del
 off. loro, in contr. le loro, delle galee de qu. s.
 Regno, ultima et ritornate ad osanna, et se
 der tali falidi, di uce, o d. u. s. p. et setenta et quad.
 no dell' off. mag. p. ma. in confirmata delle C. g. g. r. a.
 cio. di p. h. a. t. a. et d. u. s. p. et setenta et quad.
 quali siano C. g. g. r. a. et d. u. s. p. et setenta et quad.
 mancare, et non uerba fatta la cerca, de d. u. s. p.
 galee, sopra di si sia p. h. a. t. a. et d. u. s. p. et setenta et quad.
 non ad osanna et la infirmita, et tempi contrari
 patiti in questo viaggio, et desiderando sue sig.
 Come non no, et uerba in uce di si sia p. h. a. t. a.
 et d. u. s. p. et setenta et quad. et scoden da noi qu. s. p.
 leue, et d. u. s. p. et setenta et quad. et et qual' C. g. g. r. a.
 fuero rimasi in terra, in qual et a loro loco a
 in uce no in off. isola, cio et d. u. s. p. et setenta et quad.

ai. 9 July 1667

Al Com. S. S. Capo quat. n. v. Duca di Candia, al detto Ce
 conti in contraddittorio, giudo. cioè, il nob. Homo & Rlemier
 andiollo ant' uera, o il nob. Homo & Janne Zenial
 alora, sopra il n. b. obvenuto, & detto in Duca alle 3 et
 parti di riva, a gualdali, & lo quale, men risposto ad
 chi di tener si tener in sospeso, la dote di d' uera
 che entrato il dno in Duca pleuato & esso in Rlemier
 o come in suo n. qual d' uera d' uera figlio suo &
 Rlemier & non aver si fatto. In arguazione lo
 lito d' in questi casi si deve fare o il detto in Du
 ne d' uera in istimo d' uera. dno in dno. aver
 la fatto legalmente post. li gualdali sono lo
 cum d' credito del dno in Rlemier, & l' uera
 ta il stabile in nome, (equal rava Duca di Candia in
 tate, o uelata, in corso o in nome d' uera. chi dno
 in Rlemier in tate, ha tate d' in tate d' giorno
 in d' uera. debbi il dno in Duca Zen, a gualdali
 dal gualdali & quanto importa, il credito di suo
 Rlemier, equal arguazione fatta, ma in Rlemier
 si riva, dalla dote, d' uera, dno in
 poi le dote & dno & dno d' uera, quanto al
 detto credito di suo in Rlemier fatto.

x ii. ff.

Prin. Homo d' uera. cont. d' uera d' uera. capo. n. v. Duca,
 homo d' uera. o homo cont. ad 200. d' uera & dno.
 d' uera. o m. Homo d' uera. & dno d' uera / in
 parole, o dno in dno, o di dno post. d' uera di Candia
 a uera d' uera d' uera d' uera, no in dno in dno
 dno d' uera in dno in dno. dno in dno
 dno d' uera in dno in dno. dno in dno
 dno in dno in dno in dno. dno in dno
 dno in dno in dno in dno. dno in dno
 dno in dno in dno in dno. dno in dno
 dno in dno in dno in dno. dno in dno

Έγγραφο Β'. Α.Σ.Υ. - Duca di Candia, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 32 (1567), φ. 161v.

2 17 / Augi. 1668

Il Signor S. S. ha gli honorati la Carta Honor. pag. 1.
 Sua lettera in. s. fangi condonata lo. de. s.
 mania de s. de galabranda (Ceram. ^{2 all'una}) et m. et
 Bernardin de. gonzag lo. del d'ing. in. m. de (mal
 dalli altra, et alla p. s. m. 19. de. l'ing. m. s.
 fangi fangi
 die 17

Re. Giorgi delegato con. s. eff. de ordini del S. S.
 s. ad infra. de. m. mio. l'una. et m. s. transferio
 al. C. S. mio, et m. conferenzia del ordine fangi s. m.
 di. 19 / Augi. 1668 / s. cononata. s. m. de. 16. Augi.
 1668, ha fatto ju. s. l'una

2 18 / Augi.

Fanno s. m. con. s. eff. de ordini del S. S. s. m.
 ad infra. de. m. mio. l'una. et m. s. transferio
 al. C. S. mio, et m. conferenzia del ordine fangi s. m.
 di. 19 / Augi. 1668 / s. cononata. s. m. de. 16. Augi.
 1668, ha fatto ju. s. l'una

"Εγγραφο Γ'. Α.Σ.Υ. - Duca di Candia, b. 36 (Memoriali, serie II), filza 33 (1568), φ. 102 v.